

A PÁRTHUS ÍRÁSBELISÉG KEZDETEI

A pártus írásbeliség kezdeteit, azaz az arameus kancelláriai gyakorlatról a logografikus pártus írásrendszerre való áttérést az eddigi kutatás az i. e. II. század közepe tájára tette.¹ Hosszas vita folyt² s a vélemények részben még ma is megoszlanak arról, hogy ez az átmenet, azaz a pártus írásrendszer kialakulása a Nisa-i ostrakonok korára (i. e. 100—i. e. 13³) megtörtént-e már s hogy e nyelvelméleket pártus vagy arameus nyelvűnek kell-e tekintenünk. Most I. Mithridates i. e. 140/139-ből származó Høng-e Nouruzi-i feliratai⁴ kétségtelenné teszik, hogy a pártus írásbeliség ebben az időpontban már létezett s az átmenetnek az arameus kancelláriai gyakorlatból a logografikus pártus írásrendszerbe ennél valamivel korábban, legkésőbb az i. e. II. század közepe táján, esetleg még korábban, de valószínűleg I. Mithridates uralkodása alatt

¹ *J. Harmatta: The Parthian Parchment from Dura-Europos. Acta Ant. Hung. 5 (1957) 298* i. e. 150 körüli időre, *W. B. Henning: Iranistik. III. Linguistik. Handbuch der Orientalistik. I. Abt. IV. Bd. Leiden—Köln 1958. 34* I. Mithridates korára (kb. i. e. 171—139) gondol, míg *V. A. Livšic: Документы из Нисы I в. до н. э. Moskva 1960. 54* úgy véli, hogy az áttérés nem történhetett az i. e. II. századnál korábban.

² A vita irodalmát ld. *I. M. Diakonoff—V. A. Livšits: Parthian Economic Documents from Nisa. CIIr Part II. Vol. II. Texts I. 3—4.*

³ *И. М. Дьяконов: Документы из Нисы I в. до н. э. 15* szerint a legkorábbi Nisa-i dokumentum az arsakida éra 148., a legkésőbbi 235. évébe keltezett, *И. М. Дьяконов—В. А. Лившиц: Новые находки документов в Старой Нисе. Пер. Сборн. II. Moskva 1966. 139* szerint az „új” dokumentumok az arsakida éra 100. és 208. éve közötti periódusba keltezettek. *V. A. Livšits: New Parthian Documents from South Turkmenistan. Acta Ant. Hung. 25 (1977) 166* szerint a Nisa-i dokumentumok az i. e. II. század végétől az i. e. I. század 30-as éveig terjedő periódusból származnak.

A Nisa-i dokumentumok időhatáraitra vonatkozó eddigi közlések tehát ellentmondásosak. Az eddig közölt anyagban a legkorábbinak a 269. sz. ostrakon keltezése látszik, amelyet *D'jakonov* és *Livšic* $\Gamma^{\text{C}} \text{XX} ?^{\text{I}} \text{XX} \text{II}^{\text{I}} \Gamma^{\text{I}}$ -nak (= i. e. 105) olvastak, *Parthian Economic Documents from Nisa. CIIr Part II. Vol. II. Texts I. 31.* Azonban a dokumentum facsimiléjén (*CIIr Part II. Vol. II. Parthian Economic Documents from Nisa. Plates I. London 1976. 98. t. 269*) szövege következőképpen olvasható:

1. sor	$\Gamma^{\text{S}} \text{NT} \text{II}^{\text{I}} \text{C}^{\text{I}} \text{XX} \text{II}^{\text{I}} \Gamma^{\text{I}} \text{MN}$
2. sor	$\Gamma^{\text{I}} \text{rtbnwkn} \Gamma^{\text{I}} \text{MN}^{\text{I}} \text{KRM}^{\text{I}}$
3. sor	$\Gamma^{\text{I}} \text{wzbry}$

Ezt a dokumentumot tehát az arsakida éra 223. évéből keltezték s így az eredetileg megadott időhatárok (az arsakida éra 148. és 235. éve) közé esik. Lehet, hogy az „új” dokumentumok megadott keltezési adatában (az arsakida éra 100. éve) elírással vagy sajtóhibával van dolgunk (pl. 160 helyett). Ha az arsakida éra 100. évébe való keltezés bebizonyosodnék, ez kitűnően egyezné I. Mithridates Høng-e Nouruzi-i feliratainak tanúbizonyosságával.

⁴ *Harmatta J.: I. Mithridates és Kammiskires. Ant. Tan. 28 (1981) 120* skk.

meg kellett történnie. Ezideig a párthus írásbeliség legkorábbi emlékének az egyik Nisa-i dokumentumot lehetett tartani, amelyet az Arsakida éra 148. évéből, azaz i. e. 100-ból kelteztek,⁵ feltéve, hogy a Nisa-i ostrakonok nyelvét már párthusnak, nem pedig arameusnak tekintjük. A Hong-e Nouruzi-i feliratok ezzel szemben négy évtizeddel korábbi időből származnak s bár a nevéken kívül minden elemük arameus logogramm, mégis a *šwš PHT'* kifejezés (= *Šuš xšaθrap*) szerkezete, amely az arameusban nem lehetséges,⁶ azt bizonyítja, hogy az arameus nyelvű kancelláriai gyakorlatot ebben az időpontban már felváltotta a párthus nyelv használata egy logografikus írásrendszer keretében.

Erre van még egy közvetett bizonyítékunk is. A Nisa-i párthus dokumentumok között olyan írásgyakorlatok is kerültek elő, amelyek levélkezdet-formulákat tartalmaznak. Utóbbiak közül különös figyelemre tarthatnak számot azok a szövegek, amelyek Mithridates és Phraates nevét említik. Az idevágó ostrakonok a következők: 1. Nov. 305 (1961), 2. Nov. 136 + 388 + 376 (1960–1961), 3. No. 902 előlap, 4. No. 902 hátlap.⁷

Nov. 305 (1961)⁸

x + 1. sor	<i>MN mtrdt</i>	[∘] <i>L</i> ¹ ² <i>HY prht</i>
x + 2	<i>MN mtrdt</i>	[∘] <i>L</i> ² <i>HY pr</i> [∘] <i>ht</i> ¹
x + 3	<i>MN mtr</i> [∘] <i>dt</i>	[∘] <i>L</i> ² <i>HY pr</i> [∘] <i>ht</i> ¹
x + 4	<i>MN mtrdt</i>	[∘] <i>L</i> ¹ <i>HY prh</i> < <i>t</i> >

Megjegyzések az olvasáshoz: [] = eltűnt, de egykor megvolt betűk, [∘] ¹ = elhalványult, részben eltűnt betűk, < > = eredetileg is hiányzó betűk.

Fordítás:

x + 1–4 «Mithridattól testvérenek Frahātnak»

A mintaszövegnek ez az értelmezése akkor lehetséges, ha a szöveget már párthus nyelvűnek tekintjük. Kétségtelen azonban, hogy e levélkezdet formulát arameus nyelvűnek is értelmezhetjük, mert nem fordul elő benne olyan szerkezet, amely ezt kizárná. Ebben az esetben az arameus *mn mtrdt* [∘]*L* ²*hy prht* címzésnek a fordítása a következő lehetne: «Mithridatestől. Testvéremnek, Phraatesnek». Ennek a szövegtípusnak az a jelentősége, hogy megvilágítja, miért és hogyan vált a párthus írásbeliségben az első személyű birtokos személyraggal ellátott arameus ²*hy* «testvérem» alak a «testvér» szó logogrammává.

⁵ И. М. Дьяконов: Документы из Нисы I в. до н. э. 15. Az eddig közzétett anyagban (Parthian Economic Documents from Nisa. Texts I.) van azonban egy olyan ostrakon, Nr. 1 (2160), amelyen a közzétévők az arsakida éra 147. évét vélték olvasni: [∘]*ŠNT I C*¹ *XX XX IIII* [∘]*IIII*¹ = i. e. 101. A dokumentum facsimiléje (Parthian Economic Documents from Nisa. Plates I. 1. t. 1) azonban megengedi a következő olvasatot is: [∘]*ŠN*¹*[T]* *I C XX XX IIII I* [*IIII*]. Valószínűleg tehát ez is csak az arsakida éra 148. évéből (i. e. 100-ból) származik.

⁶ Az arameusban lehetséges szó szerkezetek a következők lennének: 1. *ph̄t šwš*, 2. *ph̄t zy šwš*, 3. *ph̄th zy šwš*.

⁷ E dokumentumokat 1966-ban és 1967-ben Leningrádban I. M. D'jakonov és V. A. Livšic professzorok szívesége folytán eredetiben tanulmányozhattam. Szívességükért, valamint a közöletlen ostrakonok közzétételének lehetőségéért hálás köszönetemet fejezem ki.

⁸ Közöletlen. Szövegét itt I. M. D'jakonov és V. A. Livšic professzorok szíves engedélyével teszem közzé.

Az eredeti arameus levélkezdet-formulában az első személyű birtokos személyraggal ellátott alak használata szükséges volt, a párthusban azonban nem. Ezért amikor a *mn mtrdt 'l 'hy prht* arameus mintaszöveget átértelmezték logografikus írású párthus formulának (*MN mtrdt 'L 'HY prht*), akkor az arameus 'hy alak elvesztette eredeti, a birtokos személyraggal meghatározott funkcióját. Ez a folyamat nyilvánvalóan éppen az ilyen sokat használt és gyakorolt mintaszövegekben ment végbe, mint amilyet a tárgyalt levélkezdet-formula is képvisel.

Nov. 136 388 376 (1960 1961)⁹

x + 1. sor	⌈MN mtrdt	⌈L	⌈HY prht⌈
x + 2	⌈MN m⌈[trd]t	⌈L	⌈HY pr⌈ht⌈
x + 3	⌈MN m⌈[trd]⌈t	L	'HY prht
x + 4	[MN mtrdt	⌈L	⌈HY pr⌈ht⌈
x + 5	[MN mtrdt	L]	⌈HY pr⌈ht⌈

Ezen az ostrakonon is az előzővel azonos mintaszöveget találunk, amelynél a párthus és az arameus értelmezés egyaránt lehetséges. Mindkét ostrakon valószínűleg hiányos, felül letörhetett belőlük egy darab, ezért a sorok eredeti száma nem állapítható meg. Mint a következő, hasonló írásgyakorlatot tartalmazó ostrakon bizonyítja, egy-egy ilyen ostrakon 9 sort is tartalmazhatott. A szöveg fordítása párthus értelmezés esetén «Mithridatestől testvérenek Phraatesnek», arameus nyelvű formulát tételezve fel pedig «Mithridatestől. Testvéremnek, Phraatesnek».

No. 902 előlap¹⁰

1. sor	MN mtrd⌈t	⌈L]	⌈H⌈[Y prht]	
2	MN mtrdt	L	'HY [prht]	
3	MN mtrdt	L	'H⌈[Y prht]	
4	MN mtrdt	L	'H⌈[Y prht]	
5	MN mtrdt	L	'H⌈[Y prht]	
6	MN mtrdt	L	'HY⌈[prht]	
7	MN ⌈mtr⌈[dt]	⌈L	⌈'HY p⌈[rht]	
8	MN mtrdt	⌈L	'HY p⌈[rht]	
9	⌈MN m⌈[t]	⌈rdt⌈	⌈L]	⌈'HY⌈ [prht]

Az ostrakon korábbi olvasata a következő volt: 1 *MN mtr⌈dt⌈* ⌈L ⌈'HY [BRY] 2 *MN mtrdt* L 'HY [BRY] 3 *MN mtrdt* L 'H[Y BRY] 4 *MN mtrdt* L ⌈'H⌈[Y BRY] 5 *MN mtrdt* L 'H[Y BRY] 6 *MN mtrdt* L 'HY [BRY] 7 *MN mtrdt* L 'HY [BRY] 8 *MN mtrdt* L 'HY ⌈B⌈[RY]. A közzétételkor tehát a levélkezdet-formulát *MN mtrdt* L 'HY [BRY] alakban rekonstruálták. Az azután előkerült Nov. 305 és Nov. 136 388 376 ostrakonok, amelyeknek szövegét fentebb közöltük, bebizonyították azonban, hogy a mintaszöveg *MN mtrdt* L 'HY prht volt. Nyilvánvalóan ugyanezt a levélkezdet-formulát gyakorolták a tárgyalt ostrakonon is, mert a 7. és 8. sor végén a prht szó p-jének jobboldali

⁹ Említi *I. M. D'yakonov* és *V. A. Livšic*: *Пер. Сборн. II.* 145, nr. 31. Szövegét itt szíves engedélyükkel közlöm.

¹⁰ *I. M. D'yakonov* — *V. A. Livšic*: *Документы из Нисы I в. до н.э. 99.* Az ostrakont eredetiben is és fényképfelvételét is tanulmányozhattam.

szára elég világosan megfigyelhető. Ezt *b*-nek olvasni nem lehet, mert alul a betűszár nem hajlik el bal felé. Ezenkívül az ostrakon alsó szélén még egy sor figyelhető meg, amelyből csak a betűk fejei maradtak meg, de ezek világosan azonosíthatók. Alul tehát valamennyi letört a cserépből s így lehet, hogy a sorok száma több volt még kilencnél is. Az írásgyakorlat szövege azonos az előzőkével: «Mithridatestől testvérenek Phraatesnek» (párthus nyelvű szöveg esetén) vagy «Mithridatestől. Testvéremnek Phraatesnek» (arameus nyelvű formulát tételezve fel).

No. 902 hátlap¹¹

1. sor	[[˘] L [˘] H [˘] Y] mtrdt ŠLM
2	[[˘] L [˘] H [˘] Y] mtrdt ŠLM
3	[[˘] L [˘] H [˘] Y] mtrdt ŠLM [˘] LYK [˘]
4	[[˘] L] [˘] H [˘] Y mtrdt <ŠLM> [˘] LYK
5	[˘] L [˘] H [˘] Y mtrdt [˘] LYK [˘] ŠLM

Ezen az ostrakonon szemelláthatólag az előzőktől eltérő levélkezdetformulával állunk szemben. Az előző írásgyakorlatok alapján itt is gondolhatnánk arra, hogy a címzés a *MN* elöljáróval kezdődött, tehát szövege a következő volt: [*MN* [˘]H[˘]Y] mtrdt ŠLM. Csakhogy ebben az esetben a címzésformula nem tartalmazná a címzett nevét, ami nyilvánvalóan lehetetlen. Ezért a fentebb közölt levélkezdet-formuláktól eltérően ennél bizonyára az [˘]L elöljárót kell a szöveg elején kiegészítenünk. Így az 1. sor értelmezése a következő lenne: «Testvérenek, Mithridatesnek, béke (legyen)!». Bármennyire különösnek tűnjék is ez a levélkezdet, a kiegészítés helyességét alátámasztja az is, hogy az 5. sor elején az [˘]L [˘]H[˘]Y kifejezést elmosódottan meg lehetett figyelni.¹²

A 2. sor azonos az elsővel, a többi 3 sor azonban már kissé eltérő levélkezdet formulát tartalmaz. Ennek helyes alakját nyilván a 3. sor nyújtja: «Testvérenek, Mithridatesnek, béke (legyen) Neked!». A 4. sorban az írnok-tanuló kifejejtette a *ŠLM* szót s ugyanez történt meg vele az 5. sorban is, azonban ott az [˘]LYK szó után a *ŠLM* kifejezést végül mégis odaírta, így azonban a szórend helytelen lett. Aligha lehet tehát kétséges, hogy a 4. és 5. sort a 3. sornak megfelelően kell helyreállítanunk.

Ennek az ostrakonnak a szövegével kapcsolatban két kérdést kell tisztáznunk. Az egyik az a feltűnő jelenség, hogy a levélkezdetformulában nem szerepel a levélíró neve, a másik pedig, hogy a formula már párthus vagy még arameus nyelvű. Ami az első kérdést illeti, kétségtelennek látszik, hogy bizonyos összefüggés van az első három és a negyedik írásgyakorlat vagy ha úgy tetszik, az első háromban gyakorolt és a negyedikben megjelenő levélkezdetformula között. Az első levélkezdet: «Mithridatestől testvérenek Phraatesnek» Mithridatestől Phraatesnek küldött levelek címzéséül szolgálhat, a második: «Testvérenek, Mithridatesnek. Béke (legyen) Neked!» viszont csak úgy értelmezhető, hogy azt Phraates használta Mithridatesnek küldött leveleiben. Áogy a két címzés nyelvi szempontból nem egyszerűen fordítottja egymásnak, annak csak az lehet az oka, hogy bizonyos rangkülönbség van a két testvér között.¹³ A magasabb rangú (vagy idősebb) nyilvánvalóan Phraates, aki megengedhette

¹¹ I. M. D'yakonov—V. A. Livšic: i. h. Az ostrakon hátlapjának olvasatát nem tudtam az eredeti alapján ellenőrizni, így a közlők olvasataira tudok csak támaszkodni.

¹² I. M. D'yakonov—V. A. Livšic: i. h.

¹³ Hasonló esetek J. Harmatta: Acta Ant. Hung. 5 (1957) 281.

magának, hogy saját maga megnevezését Mithridatesszel való levelezésében elhagyja.

A formula nyelvének kérdésére vonatkozóan először azt kell megjegyeznünk, hogy ebben sem találunk olyan szerkezetet, amely egyértelműen kizárná az arameus használatát, mint a Hong-e Nouruz-i felirat esetében ezt a *šwš PHT*¹⁴ szerkezet teszi. Éppen ellenkezőleg a formula második részében (*ŠLM LYK* «Béke legyen Neked!») használt 2. szem. névmási suffixum (*LYK* = arameus 'l előljáró, ellátva a -k 2. szem. névmási suffixummal, vö. órameus és birodalmi arameus 'lyk «neked, feléd») egyenesen megkívánja, hogy az első részben az 'HY szót ne a párthus *brāt* «testvér» szó logogramjának, hanem az arameus 1. szem. birtokos névmással ellátott 'hy «testvérem» alaknak értelmezzük. Ebben az esetben a formulát a következőképpen értelmezhetjük: 'l 'hy mtrdt šlm 'lyk «Testvéremnek, Mithridatesnek. Béke (legyen) Neked!».

Mint láthatjuk, e levélkezdet-formulák két testvér, Mithridates és Phraates levelezésének bevezető kifejezéseit gyakorolják. Aligha lehet kételkedni abban, hogy egy királyi kancellária írnokei elsősorban olyan szövegek írását gyakorolták, amelyekre gyakran volt szükségük. Így az ezekben a szövegekben szereplő levélkezdet-formulákat nyilvánvalóan akkor alkothatták meg és illeszthették bele az arsakida királyi kancelláriák írnokeinak gyakorlatába, amikor a királyi családban egy Mithridates s egy Phraates nevű testvér levelezett egymással. Mint ismeretes, Priapatius párthus királynak két fia volt, akik közül az idősebb, Phraates követte a trónon, majd annak halála után i. e. 171 körül testvére, I. Mithridates örökölte a hatalmat (Iustinus XLI. V,9). I. Mithridates Hong-e Nouruzi-i domborművének párthus feliratai világosan bizonyítják, hogy a párthus írásbeliségnek i. e. 140 előtt kellett kialakulnia. Kézenfekvő tehát arra gondolni, hogy ez a folyamat akkor indulhatott meg, amikor Priapatius (*Friyapit-) után idősebb fia Phraates (*Frahāt) trónra lépett és élénk levelezést folytathatott testvérével, Mithridatesszel (*Mithridāt), aki valószínűleg már trónralépése előtt is jelentős szerepet játszhatott a párthus királyság életében. Ekkor jöhettek létre a tárgyalt levélkezdet-formulák bizonyára még az arameus kancelláriai gyakorlat keretében.

Később I. Mithridates jelentős hódításai, amelyek a párthus királyság területét hatalmasan megnövelték és a Párthus Birodalmat megeremítették, szükségessé tették a királyi közigazgatás és gazdasági szervezet kiépítését s így megkívánták a párthus nyelvű írásbeliség létrehozását és a párthus kancelláriai gyakorlat gyors fejlesztését is. Minthogy ezt csak a korábbi arameus kancelláriai gyakorlatból lehetett kifejleszteni, ezért a párthus nyelvű írásbeliség arameus logogramm-rendszerre épült, amely lehetővé tette a korábban megeremített kancelláriai formulák — mint a tárgyalt levélkezdetminták — egyszerű átértelmezését és további használatát, majd később átalakítását. A Nisa-i párthus gazdasági levéltár teljes feltárása¹⁴ valószínűleg pontos betekintést engedne ebbe a fontos művelődéstörténeti folyamatba. A Phraates—Mithridates testvérpár neveit tartalmazó levélkezdet-formulák mindenesetre valószínűvé teszik, hogy a párthus írásbeliség kialakulásának folyamata az i. e. II. század első felében I. Phraates uralkodása alatt az arameus kancelláriai gyakorlat keretében indult meg s I. Mithridates alatt a század közepe táján teljedett ki a logografikus párthus írásrendszer megeremítésével.

¹⁴ A levéltár nagyobb része még minden bizonnyal a földben van, V. A. Livšic: Пер. Сборн. II. 139.